

Ruralni turizam Krapinsko-zagorske županije

Risek, Lana

Undergraduate thesis / Završni rad

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Science / Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:217:996792>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-27**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the Faculty of Science - University of Zagreb](#)

Sveučilište u Zagrebu
Prirodoslovno-matematički fakultet
Geografski odsjek

Lana Risek

RURALNI TURIZAM KRAPINSKO-ZAGORSKE
ŽUPANIJE
Prvostupnički rad

Mentor: izv.prof.dr.sc. Aleksandar Lukić

Ocjena: _____

Zagreb, 2017.

TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA

Sveučilište u Zagrebu

Prvostupnički rad

Prirodoslovno-matematički fakultet

Geografski odsjek

Ruralni turizam u Krapinsko-zagorskoj županiji

Lana Risek, JMBAG: 0119030167

Preddiplomski sveučilišni studij *Geografija; smjer: istraživački*

Izvadak: Istraživanja ukazuju da ruralni turizam nije dovoljno razvijen na prostoru Republike Hrvatske, no Krapinsko-zagorsku županiju obilježava visok udio ruralnih područja, što je dobar temelj za razvoj selektivnih oblika turizma. U radu je napravljena kratka analiza trenutnog stanja turizma u Krapinsko-zagorskoj županiji. Također navedene su primijećene pogreške u upravljanju dobrima te je dana mogućnost razvoja turizma s obzirom na kulturnu i povijesnu baštinu.

30 stranica, 7 grafičkih priloga, 5 tablica, 22 bibliografskih referenci; izvornik na hrvatskom jeziku

Ključne riječi: ruralnost, ruralni turizam, Krapinsko-zagorska županija, selektivni oblici turizma, toplice, vjerski turizam

Voditelj: izv. prof. dr.sc. Aleksandar Lukić

Tema prihvaćena:

Datum obrane:

BASIC DOCUMENTATION CARD

University of Zagreb

Bachelor Thesis

Faculty of Science

Department of Geography

Rural tourism in Krapina-zagorje county

Lana Risek, JMBAG: 0119030167

Undergraduate University Study of *Geography*: course: *research*

Abstract: Rural tourism in Croatia is not developed enough, but Krapina-zagorje county has good preconditions because it is a rural area, near Zagreb. In this thesis was analyzed tourism in Krapina-zagorje county, its both positive and negative sides.

Keywords: rural tourism, Krapina-zagorje county, alternative tourism, rural area, spa

30 pages; 8 figures; 5 tables; 22 references; original in Croatian

Supervisor: Aleksandar Lukić, PhD, Associate Professor

Thesis submitted:

Thesis defense:

SADRŽAJ

1. UVOD	1
1.1 Predmet istraživanja i ciljevi istraživanja.....	2
1.2 Metode istraživanja	2
1.3 Hipoteze istraživanja	3
1.4 Područje istraživanja	3
2.1. Turističko-geografski položaj Krapinsko-zagorske županije	4
2.2. Prirodno – geografska obilježja.....	6
2.3. Društveno – geografska obilježja	7
3. Razvoj ruralnog turizma Krapinsko-zagorske županije	11
3.1. Prirodna baština kao osnova turizma.....	13
3.2. Kulturna baština kao osnova razvoja ruralnog turizma županije.....	14
3.3. Smještajni kapaciteti i turistički promet	15
4. Turistička ponuda Krapinsko-zagorske županije	18
4.1. Vjerski turizam	18
4.1.1. Marija Bistrica	19
4.1.2. Majka Božja Gorska	20
4.2. Zdravstveni turizam i toplice.....	21
4.2.1. Krapinske Toplice	21
5. Prednosti i nedostaci te pogreške u upravljanju ruralnog turizma Krapinsko-zagorske županije	23
5.1. Sutinske Toplice	23
5.2. Kumrovec	25
6. Mogućnosti daljnjeg razvoja ruralnog turizma.....	27
7. Zaključak	29
LITERATURA:.....	30
IZVORI:	32

1.UVOD

Turizam u Hrvatskoj jedna je od najvažnijih gospodarskih djelatnosti koja se brzo razvija, ali i daje velike prihode u kratkom vremenskom razdoblju. Razvoj turizma u Hrvatskoj kreće u 19. stoljeću nakon izgradnje cestovnih i željezničkih prometnica te uvođenjem parobrodskih linija na Jadranskom moru. Povećanjem životnog standarda, ali i uvođenjem godišnjih odmora, potaknut je razvoj turizma. Prvi turistički kapaciteti otvorili su se u Primorskoj Hrvatskoj, ponajprije u Opatiji, a zatim i u Zagrebu, Samoboru, Zadru i dr¹. O masovnom turizmu može se govoriti unazad šezdesetak godina. Nakon Drugog svjetskog rata došlo je do obnavljanja turističke infrastrukture uništene u ratu te su se istodobno počeli proglašavati zaštićeni parkovi te se osnivaju dramski, filmski i glazbeni festivali. Nakon 60-ih godina prošlog stoljeća masovno se grade turistički objekti, hoteli, marine, kampovi, uglavnom u Primorskoj Hrvatskoj, te toplice u Hrvatskom zagorju i Slavoniji. Turizam lagano stagnira tijekom Domovinskog rata, nakon kojeg ponovno počinje rasti te se Hrvatsku danas pozicionira u svjetski poznate turističke destinacije (URL 1).

Turizam je skup odnosa i pojava koje proizlaze iz putovanja i boravka posjetitelja nekog mjesta, ako se tim boravkom ne zasniva stalno prebivalište i ako s takvim boravkom nije povezana nikakva gospodarska djelatnost (W. Hunziker, K. Krapf, 1942)². Međutim turizam je kompleksan pojam jer obuhvaća više različitih čimbenika i pojava koji su u interakciji. Masovni turizam razvija se u gradovima u primorju te Zagrebu, dok se u svim ostalim dijelovima Hrvatske može govoriti o ruralnom turizmu. „Prema WTO-u turizam obuhvaća rekreaciju, putovanje i odmor, a turist je svaka osoba koja putuje izvan svoje uobičajene sredine kraće od 12 mjeseci i čija glavna svrha putovanja nije vezana uz objavljivanje neke lukrativne aktivnosti u mjestu koje posjećuje.“ (Rajko, 2013., 51.)

Ruralni prostor je vrlo krhak, osjetljiv je i na najmanje promjene u pejzažu ili kulturi, također razvojem turizma može doći do nekih neželjenih pojava, poput pojave promjene ruralnog pejzaža u urbani pejzaž. Pojam *seosko* je sam po sebi turistička atraktivnost jer turisti u ruralnom prostoru traže „netaknutu“ prirodu, mir, tišinu, stoga ruralni turizam svoje temelje polaže na održivi razvoj, odnosno na revitalizaciju već postojeće baštine kojoj se pridaje nova turistička namjena. Specifičnost ove vrste turizma jest izazov korištenja postojećih struktura, a

¹ <http://croatia.eu/article.php?id=34&lang=1> (28.8.2017.)

² Preuzeto od: Rajko M. (2013): Institucionalni model razvoja ruralnog turizma na primjeru Središnje Istre

ne izgradnja novih smještajnih kapaciteta što je praksa masovnog turizma (Krajinović i dr., 2011).

Razvojem ruralnog turizma receptivna turistička zemlja ili receptivna regija, a u ovom slučaju županija, ne razvija ruralni turizam samo na svom području, već dodatno razvija i susjedna geografska područja omogućivši na taj način i njihovu turističku valorizaciju. Ruralni turizam doprinosi očuvanju prirodne i kulturno-povijesne baštine receptivne sredine, sprečava iseljavanje iz tzv. „pasivnih krajeva“ te potiče revalorizaciju autohtonih vrijednosti receptivnog kraja (Krajinović, i dr., 2011, 31).

Ruralni turizam je nova turistička aktivnost, koji podsjeća čovjeka modernog društva na tradicijske vrijednosti i vraća ga prirodi. Ruralni turizam nije nastao kao potreba za novim turističkim kapacitetima poput smještaja, restorana i sl., već se javio kao potreba očuvanja, obnove i davanja nove vrijednosti naslijeđenoj baštini i promoviranju tradicijskih znanja i vještina kroz organizaciju atraktivne i originalne turističke ponude (Demonja, Baćac, 2012).

1.1 Predmet istraživanja i ciljevi istraživanja

Predmet istraživanja ovog rada je turizam u Krapinsko-zagorskoj županiji, obuhvaćajući sve njegove komponente. U radu će se pokušati dovesti u međudnos sva prirodna i kulturna dobra koje se nalaze u Županiji te mogućnost valorizacije iste. Radi lakšeg osmišljavanja turističke ponude, pokušat će se predložiti spajanje općina u turističke zajednice područja. Cilj rada je formiranje glavne turističke ponude, oko koje bi se razvijali i ostali oblici ruralnog turizma.

1.2 Metode istraživanja

U izradi ovog rada korištene su metode analize i sinteze, indukcije i dedukcije, metoda dokazivanja i opovrgavanja, statističke metode te GIS metoda prikazivanja i analiziranja podataka. Prilikom jednog neformalnog razgovora s direktorom Turističke zajednice Grada Zlatara dobivene su mnoge, za ovaj rad, važne informacije, te će se u radu napomenuti izvor tih informacija.

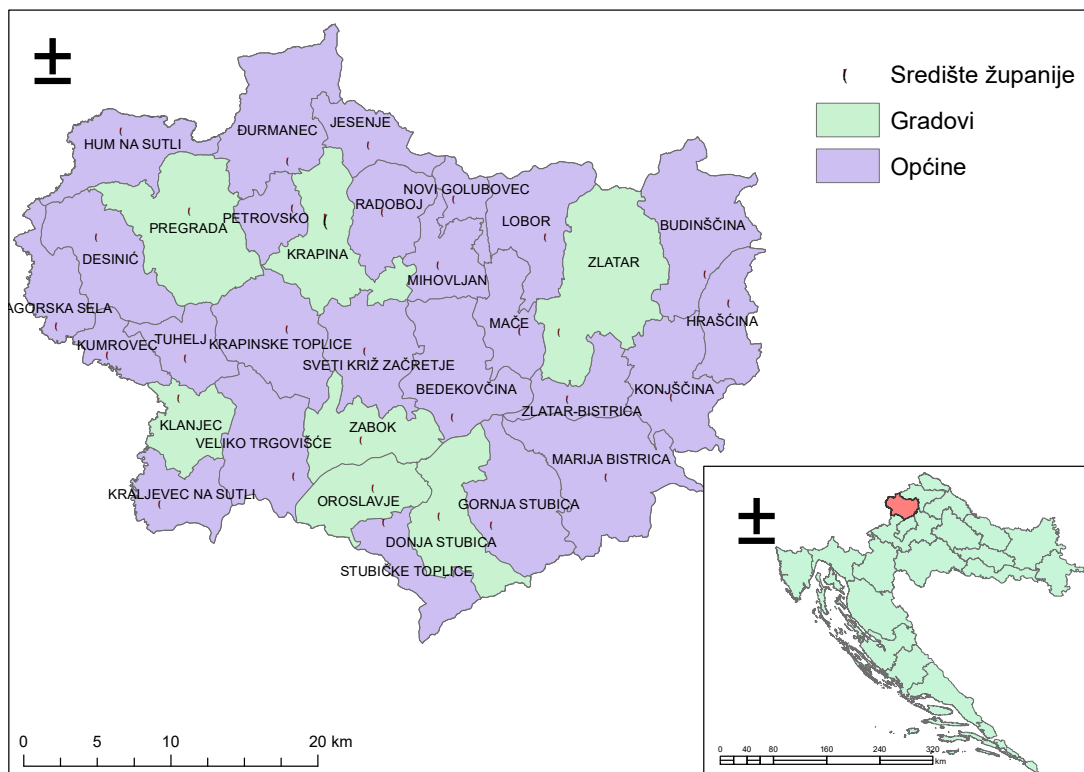
1.3 Hipoteze istraživanja

Ovaj rad temeljit će se na četiri osnovne hipoteze koje obuhvaćaju problematiku razvoja turizma u Krapinsko-zagorskoj županiji:

- I. Ruralni turizam u Krapinsko-zagorskoj županiji nije u potpunosti razvijen.
- II. Krapinsko-zagorska županija ima povoljan turističko-geografski položaj za razvoj ruralnog turizma.
- III. Zbog nedovoljnog ulaganja u turizam i turističke atrakcije dolazi do zatvaranja i zanemarivanja postojećih turističkih atrakcija.
- IV. Ruralni turizam mogao bi otvoriti nova radna mjesta za stanovnike Krapinsko-zagorske županije, stoga bi se smanjila stopa nezaposlenosti i stopa emigracije.

1.4 Područje istraživanja

Krapinsko-zagorska županija se nalazi na sjeverozapadu Republike Hrvatske te na sjeveru graniči s Varaždinskom županijom, na zapadu je rijekom Sutlom odvojena od Slovenije, na jugu graniči sa Zagrebačkom županijom i Gradom Zagrebom, a na istoku graniči sa Zagrebačkom i Varaždinskom županijom. Nalazi se u prostoru Središnje Hrvatske te pripada Zagrebačkoj makroregiji u čijem je središtu Zagreb kao glavno emitivno središte. Ukupna površina Županije iznosi 1 229 km². Upravno – teritorijalno je podijeljena na 7 gradova i 25 općina, grad Krapina je središte Županije, a Zabok je glavno prometno čvorište, ostali gradovi su: Klanjec, Pregrada, Zlatar, Oroslavje i Donja Stubica (Sl.1)

Sl.1. Smještaj Krapinsko-zagorske županije sa središtima Grada/Općine i sa središtem županije

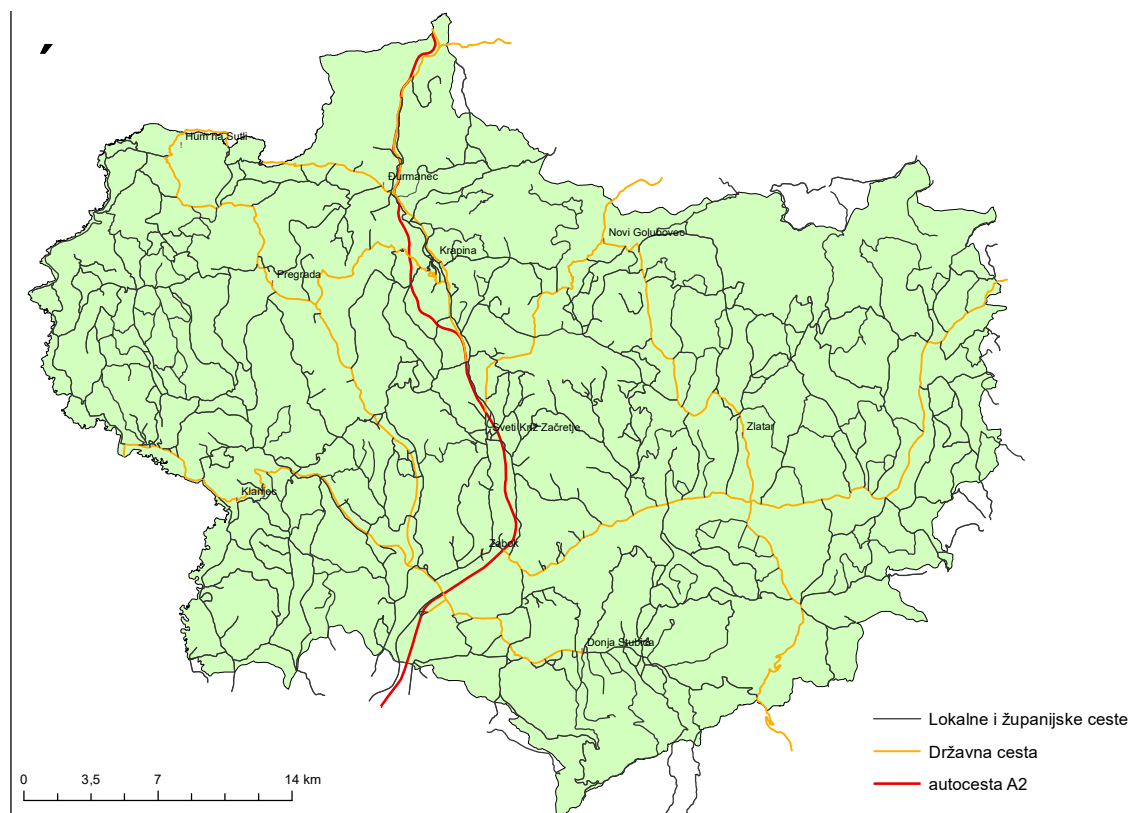
Izvor: izradila autorica

2.1. Turističko-geografski položaj Krapinsko-zagorske županije

Krapinsko-zagorska županija nalazi se na sjeverozapadu Hrvatske, dio je veće regije koju nazivamo Hrvatsko zagorje, a zajedno su dio Zagrebačke makroregije. Najvažnija prometnica koja prolazi ovim dijelom Zagorja jest autocesta A2, koja povezuje Zagreb i Macelj, dio Pyhrnske autoceste. U promatranom području prolazi i državna cesta D1 Macelj – Split, na koju se priključuju D75 Đurmanec – Lepoglava, D35 Sveti Križ Začretje – Varaždin, D29 Novi Golubovec – Soblinec, D24 Zabok – Ludbreg. Ukupna površina državnih cesta na području županije iznosi 281,20km, dok županijskih i lokalnih cesta ima oko 660 km (Sl.2.) (URL 10).

Željeznički promet ima dugogodišnju tradiciju, no sa dosta zastarjelom infrastrukturom. Najvažnija pruga je ona od Zagreba prema Varaždinu koja prolazi preko Zaboka, te pruge iz Zaboka preko Krapine do Hromca, zatim pruga koja iz Zaboka, odnosno Hum Luga skreće prema Gornjoj Stubici. Postoji i pruga iz Savskog Marofa do Kumrovca, no ona je proglašena nerentabilnom i zbog problema sa Slovenijom ona je 2000. godine zatvorena, te sada na toj

dionici voze autobusi. Na teritorij Krapinsko-zagorske županije ulazi i pruga od Novog Golubovca prema Varaždinu, sa svega 2,5km dužine.

Sl.2. Prometni sustav Krapinsko-zagorske županije

Izvor: izradila autorica

Na ovom području govori se o vrlo visokoj gustoći naseljenosti u odnosu na ostatak Hrvatske, a iznosi 108,1 st/km² (Državni zavod za statistiku, 2011). No, unatoč brojnom stanovništvu nije se razvilo ni jedno veće naselje u ovoj regiji koje bi se nametnulo kao glavno središte u funkcionalnom smislu. Razlog tome je jaka gravitacijska moć susjednih centara: Varaždina i Zagreba. Zbog toga se ne može danas govoriti o Krapinsko-zagorskoj županiji, a ni o cijelom Hrvatskom-zagorju kao jedinstvenoj nodalnoj regiji jer se njezini dijelovi nalaze u potpunosti pod utjecajem središta izvan same regije. Središte županije, Krapina, nalazi se periferno u odnosu na ostatak županije i nema položaj važnog prometnog križišta. Upravo takav položaj omogućio je Zaboku da se nametne kao potencijalno novo središte županije i regije Hrvatskog zagorja. Osim što se nalazi bliže samog centra županije, on je glavno željezničko i cestovno čvorište (Ilić, 1991).

2.2. Prirodno – geografska obilježja

Krapinsko-zagorska županija poznata je po svojim brežuljcima, čija visina varira između 300-400 m nadmorske visine. Između tih brežuljaka protežu se dugački i uski gorski nizovi koji se protežu od slovenske granice pa skroz do Kalnika, i dalje prema Bilogori. Najistaknutiji vrhovi imaju vrlo strme gore koje dosežu visine od 600 do 1060 m. Zanimljivo je promatrati da se uz niže gorske nizove vežu svi izvori tople vode u Hrvatskom zagorju. Tlo izgrađuju stijene koje su prema geološkom vremenu nastale od paleozoika do kvartara (Šimunić, 2006).

Hidrogeološka svojstva stijena Krapinsko-zagorske županije podržavaju površinsko otjecanje te je mreža tekućica gusta i razvijena, a izvori su brojni i raštrkani, ali slabo izdašni. Zbog toga je reljef dobro raščlanjen i postoji razvijena dolinska mreža u pretežno brežuljkastom kraju omeđena pojedinim visokim gorama. Vlažne doline su i klimatski modifikator pa u njima često nastaju magle, zbog manje osunčanosti i zadržavanja hladnog zraka, a najčešće u proljeće i u jesen. Doline su povodna područja pa je tlo razmekšano i isparavanja su velika. Hladniji zrak ne može primiti svu vlagu, pa se jedan dio vodene pare kondenzira, što je redovita pojava u rano proljeće i u jesen. Zato je magla česta pojava u dolinama, koja, u jesen, štetno djeluje na kukuruz i vinovu lozu te u područjima s čestom maglom prevladava trava (Orešić i dr., 2010).

Cijelo područje Hrvatskog zagorja karakterizira brežuljkast reljef te brojna pobrđa koja su osunčana i posjeduju kvalitetno tlo za voćarstvo i vinogradarstvo. Klimazonalne značajke utjecale su na homogenost raslinja koja se očituje u zajednicama hrasta kitnjaka i običnog graba. Na izdvojenim, dobro ispranim, strmijim i osunčanim padinama pojavljuje se i zajednica crnog graba i bukve (Magaš, 2013).

Republika Hrvatska nalazi se u sjevernom umjerenom pojasu, a takav položaj omogućio je prodor topline i vodene pare iz Atlantskog oceana sa sjeverozapada, iz čijeg područja pušu i zonalni vjetrovi. Na jugu se osjeća utjecaj Sredozemnog mora, a manjim dijelom dolazi i utjecaj iz Afrike. Osjeća se i modifikatorski utjecaj reljefa, na primjer u Gorskoj Hrvatskoj dolazi do snižavanja temperature zraka, a Panonska zavala, kada se ispuni hladnim zrakom u cijelom području između Alpa, Dinarida i Karpata, utječe na nastanak bure na moru, odnosno sjeverca u unutrašnjosti. Stoga na području Krapinsko-zagorske županije, prema Köppenovoj klasifikaciji, prevladava umjerenom toplu, vlažna klima s toplim ljetom (Cfb). U istoj klasifikaciji „C razred“ predstavlja umjerenom toplu kišnu klimu u kojoj srednja temperatura najhladnijeg mjeseca nije niža od -3°C, a najmanje jedan mjesec ima srednju temperaturu višu od 10°C.

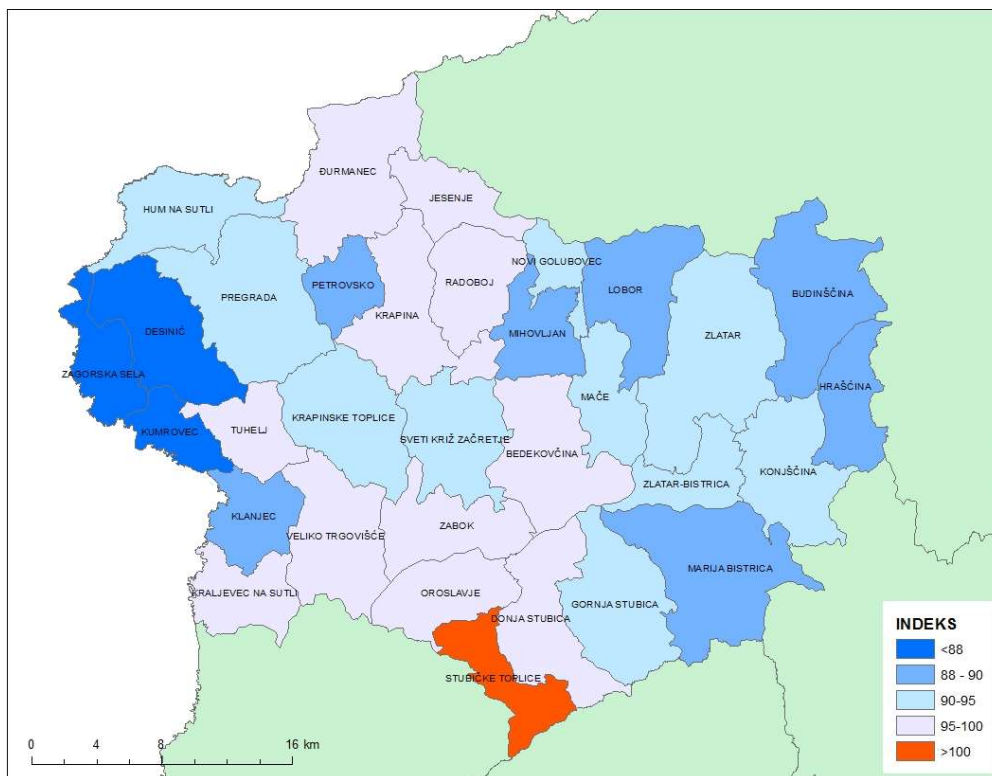
Oznaka „f“ predstavlja klimatsku kategoriju koja ukazuje da se radi o području u kojem nema sušnog razdoblja. Slovo „b“ predstavlja podtip klime koji označava da se radi o klimi s toplim ljetom gdje je srednja temperatura najtoplijeg mjeseca niža od 22°C (Šegota, Filipčić, 2003).

2.3. Društveno – geografska obilježja

Krapinsko-zagorska županija s površinom od 1229 km² smješta se u manje županije Republike Hrvatske. Prema popisu iz 2011. godine broji 132 892 stanovnika, a ako se taj broj stavi u odnos s površinom, izlazi da je gustoća naseljenosti u Krapinsko-zagorskoj županiji 108,13 st/km². U usporedbi s drugim županijama, Krapinsko-zagorska je uz Varaždinsku i Međimursku najgušće naseljena županija (Državni zavod za statistiku, 2011).

Županija je imala pozitivno kretanje stanovništva, remećeno jedino Prvim svjetskim ratom, od 1857. do 1948. godine. Već se i u tom razdoblju javlja iseljavanje u obližnja gradska naselja (najviše u Zagreb, a manje u Varaždin) te u druge poljoprivredno atraktivnije krajeve poput Moslavine, Podravine i sl., pozitivno kretanje održavale su visoke stope nataliteta (Toskić, 1993). Šezdeset godina dugo razdoblje nakon Drugog svjetskog rata u Krapinsko-zagorskoj županiji obilježeno je depopulacijom i negativnim demografskim kretanjem. Selektivnim iseljavanjem, uglavnom mladog stanovništva, smanjila se stopa nataliteta te se u nekim dijelovima županije javilo demografsko izumiranje. Prema popisu stanovništva 2001. godine, na prostoru županije je živjelo 142 432 stanovnika. Od 1948. do 2001. broj stanovnika smanjio se za 39 154 stanovnika, odnosno oko 0,5% godišnje (Spevec, 2009). Međutim broj stanovnika se od 1991. do 2011. smanjio za 15 887 stanovnika, te se javlja ozbiljno pitanje izumiranja na području županije.

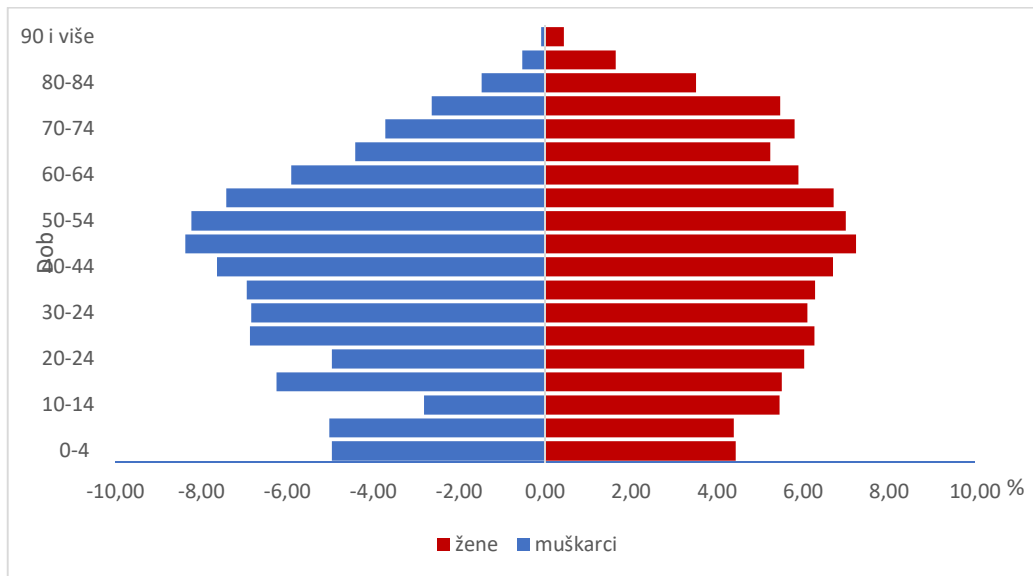
Populacijski razvoj županije posljednjih nekoliko desetljeća obilježen je negativnim demografskim procesima. Višegodišnja nepovoljna demografska kretanja utjecala su na depopulaciju i starenje stanovništva (Spevec, 2009). Usporedbom popisa stanovništva iz 2001. i 2011. samo je općina Stubičke Toplice imala porast broja stanovništva (porast od 4 stanovnika), dok se u ostalim općinama/gradovima govori o padu broja stanovnika (Sl.3). U ponekim općinama kao što su Zagorska Sela, Desinić i Kumrovec, govori se o izumiranju stanovništva (Državni zavod za statistiku, 2001,2011).

Sl.3.: Indeks promjene broja stanovnika u razdoblju od 2001. do 2011. godine.

Izvor: izradila autorica

Dobno-spolna struktura, prema popisu iz 2011., ukazuje na to da se na prostoru Krapinsko-zagorske županije govori o starom, kontraktivnom, tipu stanovništva te jasno pokazuje da broj stanovnika pada (Sl.4). Najviše stanovnika Krapinsko-zagorske županije je u zreloj životnoj dobi, a omjer mladog i starog gotovo je jednak.

Sl.4: Dobno-spolna struktura stanovništva Krapinsko-zagorske županije 2011. godine

Izvor: Popis stanovništva Republike Hrvatske 2011.godine, Državni zavod za statistiku

Hrvatsko zagorje je klasičan primjer tradicionalnog agrarnog, gusto naseljenog kraja gdje se, usprkos gustom naseljenosti, nije razvilo ni jedno veće naselje. Međutim, izdvojilo se nekoliko većih naselja koja su svojim funkcijama i porastom stanovništva nosila razvoj Hrvatskog zagorja (Njegač, 1991). Upravo zbog toga govorimo o Krapinsko-zagorskoj županiji kao ruralnom području. Gradovi koji bilježe veći broj stanovnika su Krapina i Zabok, te ih neki autori nazivaju polovima razvoja županije (Njegač 1991., Ilić 1991).

Hrvatsko zagorje je od 1953. do sredine devedesetih godina bilo industrijaliziranije, ali i više poljoprivredno od prosjeka Hrvatske. Godine 1953. stupanj industrijalizacije u Hrvatskom zagorju je iznosio 49,3, dok je iste godine u ostatku Hrvatske bio 44,6. U Zagorju je 1953. na tisuću stanovnika bilo 684,4 stanovnika poljoprivrednika, a u ostatku Hrvatske 622,3. Taj broj se smanjivao s godinama, a rastao je udio stanovnika zaposlenih u industriji. Tridesetak godina prije devedesetih proces industrijalizacije bio je dosta brz. U gradovima Krapina i Zabok 1961. zaposlenost u industriji iznosila je 62,8, odnosno 49,3, a 1990. godine iznosila je 53,1%. Devedesetih godina najindustrijaliziraniji grad bila je Krapina, zatim slijedi općina Pregrada te gradovi Zabok, Donja Stubica i Zlatar. Na ovakav rast utjecali su lokacijski faktori: blizina Zagreba kao industrijskog središta, mnogo jeftine radne snage na licu mjesta, te bogatstvo rudama i glinom (Feletar, Stiperski, 1992). Proces industrijalizacije vidio se i u popisima stanovništva, gdje su gradovi Krapina i Zabok, danas jedina prava urbana središta, imali najveći broj stanovnika (Tab. 1). Nakon devedesetih došlo je do slabljenja industrije, zatvaranja pogona

i smanjenja radnih mjesta što je utjecalo na gubljenje stanovništva emigracijom van Zagorja, a unazad nekoliko godina i van Hrvatske.

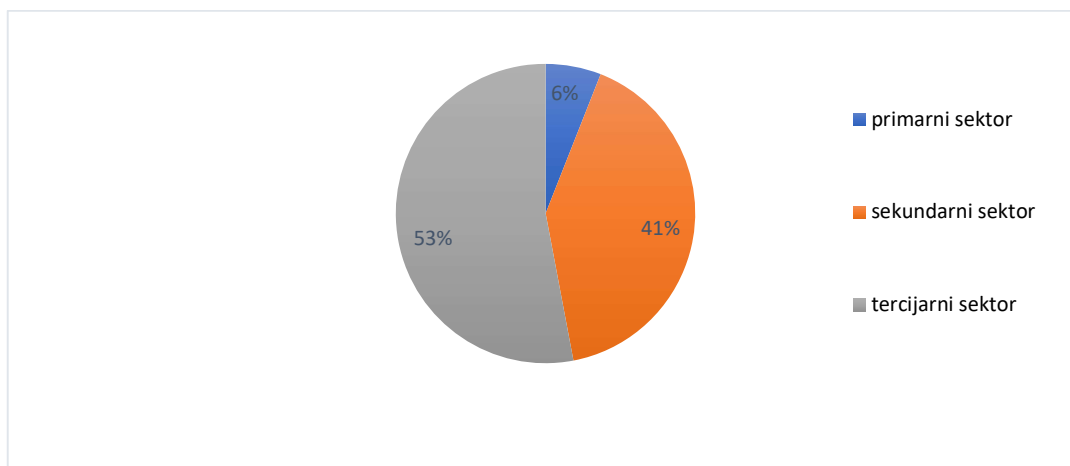
Tab.1. Broj stanovnika po gradovima Krapinsko-zagorske županije 2001. i 2011. godine.

GRAD	Br.st.1961.	Br.st. 1991.	Br.st. 2001.	Br.st. 2011.
Donja Stubica	5 732	5 771	5 930	5 680
Klanjec	3 813	3 537	3 234	2 915
Krapina	10 384	12 938	12 950	12 480
Oroslavje	5 339	6 576	6 253	6 138
Pregrada	10 077	7 391	7 165	6 594
Zabok	7 583	9 394	9 365	8 994
Zlatar	8 001	6 715	6 506	6 096

Izvor: Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857.-2001., CD-ROM, Državni zavod za statistiku, 2005

Kontingenti stanovništva po gradovima/općinama, popis 2011., Državni zavod za statistiku

Prema popisu iz 2011. godine na području Krapinsko-zagorske županije bilo je zaposleno 48 321 stanovnik. Nezaposlenih je bilo 6 913, od čega je prvo zaposlenje tražilo 1 127 stanovnika. Ekonomski neaktivnih stanovnika bilo je 57 706, od čega je broj umirovljenika iznosio 34 501. Stoga stopa nezaposlenosti u Krapinsko-zagorskoj je iznosila 2011. godine 14,3%, a na prostoru Republike Hrvatske je iznosila visokih 19,4%. Postotak aktivnog stanovništva zaposlenog u primarnom sektoru iznosio je 6%, u sekundarnom 41% dok je u tercijarnom bilo zaposleno 53% zaposlenih (Sl.5).

Sl.5.

Udio zaposlenih prema sektorima djelatnosti u Krapinsko-zagorskoj županiji 2011. godine

Izvor: Popis stanovništva 2011.godine: Zaposleni prema području djelatnosti prema starosti i spolu, www.dzs.hr

Podaci o broju stanovnika su alarmantni i trebalo bi poraditi na populacijskoj politici na razini županija, ali i države. Zadržavanje stanovništva u ruralnim prostorima u prošlosti se odvijalo kroz razvoj poljoprivrede, a kasnije industrije. U daljnjem radu će se raspravljati o ruralnom turizmu kao jednoj od mogućnosti kojom bi se otvorila nova radna mjesta te zadržalo stanovništvo u Krapinsko-zagorskoj županiji.

3. Razvoj ruralnog turizma Krapinsko-zagorske županije

Deagrarizacija i deruralizacija koje su se javile na prostoru Hrvatske u vrijeme socijalizma, ali i nakon, te danas čak 77% ruralnih područja Hrvatske ima karakteristiku izrazitog nazadovanja u razvitku. Neki dijelovi su i danas prometno izolirani što čini ruralni prostor ekonomski osiromašenim i prostorom na kojem je stanovništvo u fazi izumiranja. Potrebna je revitalizacija sela s naglaskom na očuvanju ruralnih prostora kao primarnih proizvođača hrane i ostalih dobara, prostora specifičnog antropogenog pejzaža s naglašenim prirodnim, tradicijskim, kulturnim i historijskim elementima (Lukić, 2002).

Ruralni prostor pokriva oko 92% teritorija Republike Hrvatske te daje veliku mogućnost razvoja ruralnog turizma. U ruralnom prostoru najznačajniju ulogu imaju obiteljska poljoprivredna gospodarstva, kojih je, prema podacima iz 2007.godine, bilo oko 352 registrirano. Uvođenje turističkih aktivnosti u ruralna područja, otvara mogućnost revitalizacije ruralnog prostora (Ćurić,2010).

Promišljanje ruralnog turizma u funkciji cjelovitog razvoja sela dao je Savez seljaka Hrvatske osnovan 1990. godine. U svom Programu Savez je istaknuo „seoski turizam“ kao važan element razvoja brojnih aspekata ruralne sredine. Tada nije postojala administrativno-pravna regulativa koja bi podržala ovakvu inicijativu, međutim važna je činjenica da je Program došao do seljaka te je istaknuto da je lokalna zajednica nezaobilazan element u razvoju ruralnog turizma. Međutim želje seljaka za razvojem ruralnog turizma naišle su na suprotstavljenu činjenicu da dotadašnja znanstvena istraživanja i analize nisu proučavale potencijale razvoja turizma u ruralnim krajevima. Zbog nedostatka financijskih sredstava ovaj projekt nije obuhvatio sve potrebne elemente, ali je pridonio stvaranju osnova za zakonske akte koji će omogućiti razvoj turizma u ruralnim područjima. Klasifikaciju ruralnog turizma E. Kušena slijedio je Zakon o ugostiteljskoj djelatnosti donesen 1995., iduće godine i Zakon o turističkoj djelatnosti, na čijem

je temelju stvoren i Pravilnik o pružanju ugostiteljskih usluga na seljačkim domaćinstvima. Iako postoje nedostaci, ovi dokumenti su polazište za cjelovit razvoj turizma u ruralnim područjima (Lukić, 2002).

U stručnoj literaturi, ali i u svakodnevnom govoru, teško je pronaći pravo razgraničenje pojmova *agroturizam* i *ruralni turizam*. „U Rječniku turizma, seoski turizam, ruralni ili zeleni turizam je oblik turizma u kojem se podrazumijeva povremeni boravak turista u seoskoj sredini koja posjetiteljima čistog zraka i prirodnog ambijenta, pruža različite mogućnosti aktivnog sudjelovanja u životu i radu u seoskom gospodarstvu, ali i sudjelovanje u blagdanskim i prigodnim svečanostima, pokladnim običajima i drugim manifestacijama“ (Ćurić, 2010, 101.)

Kušen u svojim radovima naglašava kako postoji *ruralni turizam* i *seljački turizam* (*turizam na seoskim imanjima*). Razlika između ta dva pojma jest da ruralni turizam obuhvaća sve vrste turizma na ruralnom prostoru što ga čini jednim kompleksnijim pojmom, dok je seljački turizam ili turizam na seoskim imanjima vezan uz obiteljska poljoprivredna gospodarstva i atrakcije koje jedno obiteljsko poljoprivredno gospodarstvo pruža. Seoski turizam je uži pojam te je isključivo vezan uz ambijent sela i njegovu užu okolicu, gdje se mogu pronaći ruralne kuće za odmor, etnoselo, kušaonice i različite gastronomske ponude u kojima je sadržana tradicija tog područja (Kušen, 2002).

Na prostoru Krapinsko-zagorske županije razvile su se različite turističke ponude. Turistička zajednica županije ponudu je podijelila na nekoliko kategorija: agroturizam, hodočasnički turizam, i gastroturizam, kojima se naglašava selektivna ponuda, a cijela priča zaokružena je zanimljivim nazivom „Zagorje – bajka na dlanu“. Na stranicama turističke zajednice naglasak se stavlja na očuvanu prirodu (poveznica s nazivom), dok najpoznatiji termalni izvori dolaze u drugi plan. Također veći naglasak stavlja se na vjerski i kongresni turizam, zatim kulturni turizam, a kao ključne turističke ponude spominju se: netaknuta priroda, bogata kulturno-povijesna baština te gastronomski specijaliteti.

3.1. Prirodna baština kao osnova turizma

Hrvatsko zagorje ima vrlo veliku vertikalnu raščlanjenost reljefa što ga čini turistički atraktivnijim. Turistička atrakcijska osnova ruralnog prostora je zapravo cjelokupni obradiv i naseljiv prostor poljoprivrednika. Na ruralnom prostoru su nastali: tradicijsko selo, ruralne cjeline, tradicijska ruralna arhitektura i tradicijski interijeri, tradicijski vrtovi, te ekološki, proizvodno i oblikovano uravnoteženi pejzaž. Na tom temelju materijalnog dobra razvijala se tradicijska kultura života i rada seljaka, koja je u konačnici rezultirala i nematerijalnim dobrima kao što su plesovi, pjesme, legende i sl. Sve je to prepoznatljiv i najvrjedniji dio turističke atrakcijske osnove ruralnog prostora, koja čini razvojni resurs ruralnog turizma (Ružić, Demonja, 2013).

Turistička zajednica Krapinsko-zagorske županije složila je popis zaštićene prirodne baštine, na svojoj internetskoj stranici³:

Značajni krajobraz je Zelenjak – Risvička i Cesarska gora gdje rastu i obitavaju mnoge zaštićene vrste poput perunike⁴, te područje Sutinskih Toplica.

Spomenik prirode:

- Hušnjakovo
- Gupčeva lipa
- Stara tisa kod Horvatovih stuba
- Hrast kirnjak „Galženjak“

Spomenik parkovne arhitekture:

- Park oko dvorca Hellenbach u Mariji Bistrici
- Park oko dvorca u Stubičkom Golubovcu
- Park oko dvorca u Mirkovcu
- Park oko dvorca u Bežancu
- Park oko dvorca u Bedekovčini
- Park oko dvorca u Oroslavju
- Park oko dvorca u Selnici
- Park oko dvorca Klokovec

³ <https://www.visitzagorje.hr/stranica/prirodna-bastina> (1.9.2017.)

⁴ <http://www.zagorje-priroda.hr/vrijednosti.aspx?catId=35> (1.9.2017)

- Park oko dvorca u Miljani
- Stoljetna lipa u Desiniću

Park prirode je Medvednica, čijih se 27% nalazi na području Krapinsko-zagorske županije.

Zanimljivo je da je na području županije zabilježeno čak 40 vrsta i podvrsta orhideja, koje rastu na raznolikim staništima. Strahinjčica gora se ističe po broju vrsta i gustoći orhideja. Osim spomenutih različitih parkovnih i krajobraznih ljepota, Zagorje karakteriziraju poznate gore poput već spomenute Medvednice i Strahinjčice, zatim Ivančica. Najpoznatiji je tok rijeke Sutle kao prirodna granica sa Slovenijom, te Krapina kao jedna od pritoka rijeke Save. Prirodna raznolikost, brojnost rijeka i rječica usječenih u reljef specifične su za ovaj prostor te čine temelj turističke ponude Krapinsko-zagorske županije.

3.2. Kulturna baština kao osnova razvoja ruralnog turizma županije

„Kultura se odlikuje ukupnošću spoznaja, normi i vrijednosti koje zajednica osjeća kao svoj jedinstven način života i kojim se predstavlja drugoj zajednici s kojom dolazi u kontakt. Obuhvaća i predstavlja ponašanje članova zajednice te duhovne i materijalne proizvode koji su stvoreni njihovim djelovanjem. Ona je proces i podložna je promjenama u prilikama kada se različite grupe suočavaju. Prema navedenom, kultura se promatra kao način života određenog naroda ili društvene grupe te ima razlikovna svojstva i sustave značenja. Može se reći da kultura uključuje sve oblike društvene aktivnosti te umjetničke i intelektualne aktivnosti.“ (Razović, 2009., 140.)

Kompleksnost turizma se očituje u prostoru gdje se miješa utjecaj ljudi i kulture. Mnogi autori (poput Spelberg, 1995.; Stebbins, 1996.) definiraju kulturni turizam kao putovanje izvan mjesta stalnog boravka u potpunosti ili djelomično motivirano za upoznavanje, učenje, opažanje i sl. naslijeđe društvene zajednice, regije ili institucije. Dakle, jedina glavna razlika između kulturnog turizma ili neke druge vrste turizma jest motivacija kojom želimo nešto naučiti na putovanju (Razović, 2009).

Na prostoru Krapinsko-zagorske županije pronalazimo mnoštvo dvoraca i kuriji koji su očuvana kulturna baština županije, a daju nam uvid u živote ljudi koji su živjeli na tom području u vrijeme iz kojih datiraju dvorci.

Jedan od najstarijih kulturnih „spomenika“ je Muzej krapinskih neandertalaca otvoren na brijegu Hušnjakovo pored Krapine, gdje se nalazi i najpoznatije nalazište neandertalaca na

prostoru Hrvatske. U sklopu nalazišta napravljena je i edukacijsko-rekreacijska staza u susjednoj općini Jesenje, gdje se na 2 km kružne staze nalaze informacijske staze koje poučavaju o neandertalcima, ali i samom prostoru oko staze i nalazišta. (URL 3 i URL 4)

Nematerijalni dio kulturne baštine koji se nalazi na UNESCO-vom popisu nematerijalne svjetske baštine su drvene igračke. Njihova izrada počela je u 19. stoljeću i zadržala se sve do danas u naseljima općine Marija Bistrica i Gornja Stubica. Svjetski poznata je i izrada licitara čija povijest seže do čak 13. stoljeća. Medičarstvo, lončarstvo, izrada licitara i izrada drvenih igračaka kulturna su baština Bistričkog kraja koji je nadaleko poznat po svetištu Majke Božje Bistričke koja ima veliko nacionalno značenje na čiju je razinu podignuto 1715. godine. (URL 5)

3.3. Smještajni kapaciteti i turistički promet

Kako bi se dobilo realno stanje turizma u Krapinsko-zagorskoj županiji, potrebno je analizirati dolaske i noćenja te lokacije i broj smještajnih kapaciteta. Objekti za smještaj su osnovni receptivni činitelji turističkog mjesta, što znači da od njihove veličine ovisi i turistički promet, dok njihove vrste, oblici i kvaliteta izravno utječu na vrste i oblike turizma, te tako i na njegove ekonomske učinke (Demonja, Ružić, 2010).

Turistička zajednica Krapinsko-zagorske županije na svojoj stranici nudi smještaj u nekoliko kategorija: hoteli, hosteli, kuće za odmor, privatni smještaj, seosko domaćinstvo, pansion, kampovi (Tab. 2).

Tab.2: Broj ležajeva i soba prema vrsti smještaja u Krapinsko-zagorskoj županiji 2015. godine

Hoteli		Hosteli		Pansioni		Agroturizmi	
sobe	ležajevi	sobe	ležajevi	sobe	ležajevi	sobe	ležajevi
698	1295	37	126	87	212	64	153

Izvor: Turistička zajednica Krapinsko-zagorske županije: Kapacitet po objektima 2015. godine

U tablici je vidljivo da hoteli pružaju najveći broj ležajeva, a oni se nalaze u općinama: Tuhelj (naselje Tuheljske Toplice), Krapinske Toplice, Marija Bistrica, Stubičke Toplice, Gornja Stubica, Veliko Trgovišće te gradovima Zabok, Pregrada (Dvorac Bežanec) te Donja Stubica i Oroslavje. Hoteli koji nisu u gradskom naselju, izgrađeni su u sklopu toplica, odnosno u općinama s razvijenim zdravstvenim turizmom kao što je to primjer u Stubičkim i Krapinskim Toplicama. Ukupan broj zabilježenih dolazaka 2016. godine na području Krapinsko-zagorske županije iznosio je 124 585, od toga je 66 979 bilo domaćih turista, a stranih 57 606. Iste godine

je ostvareno 283 351 noćenje, od toga su domaći turisti ostvarili 163 625 noćenja, a strani 119 729. U općinama s razvijenim zdravstvenim i/ili kupališnim turizmom, dakle Stubičke Toplice, Krapinske Toplice i Tuhelj, ostvaren je značajan broj dolazaka i noćenja (Tab.3).

Tab. 3: Ostvareni broj dolazaka i noćenja po izabranim općinama i gradu 2016. godine

		Ukupno	Domaći	Strani
Ukupno	Dolasci	124 585	66 979	57 606
	Noćenja	283 351	163 625	119 729
Krapinske Toplice	Dolasci	14 601	9 905	4 696
	Noćenja	47 124	37 048	10 076
Stubičke Toplice	Dolasci	16 706	9 455	7 251
	Noćenja	45 594	30 863	14 731
Tuhelj	Dolasci	47 243	25 304	21 939
	Noćenja	113 077	53 651	59 426
Krapina	Dolasci	5 852	1 730	4 122
	Noćenja	8 237	2 757	5 480

Izvor: Državni zavod za statistiku: Dolasci i noćenja turista 2016. godine

Iz tablice je vidljivo da je najveći broj ostvarenih noćenja u općini Tuhelj, dok s druge strane centar županije, ima ostvarenih samo 8 237 noćenja. Razlika je i u tome što se na području Krapine ne nalazi ni jedan hotel, postoje dva hostela⁵ i nekoliko privatnih soba.

Kako bismo dobili točan pregled radi li se o porastu, stagnaciji ili padu broja stanovnika na području Krapinsko-zagorske županije potreban je pregled kroz duži vremenski period (tab 4).

⁵ Izvor: <http://www.krapina.hr/turizam/smjestajni-kapaciteti> (2.9.2017.)

Tab.4: Dolasci i noćenja u Krapinsko-zagorskoj županiji u razdoblju od 1995. do 2015.

Godina	Dolasci			Noćenja		
	ukupno	domaći	strani	ukupno	domaći	strani
1995.	35 256	30 690	4 566	103 960	89 369	14 564
2000.	35 999	29 788	6 211	112 57	69 011	16 146
2005.	36 436	29 948	7 488	113 082	95 037	18 045
2010.	54 781	41 929	12 852	145 411	118 108	27 303
2015.	95 751	55 840	39 911	215 831	133 644	82 182

Izvor: DZS: Turisti i noćenja po županijama, gradovima i općinama u 1995.; Dokumentacija br. 991/1996., Turisti i noćenja, po županijama, gradovima i općinama u 2000.; Statistička izvješća 1334/2001., Dolasci i noćenja turista po županijama, gradovima i općinama u 2005.; Statistička izvješća 1296/2006., Postelje, dolasci i noćenja turista po županijama, gradovima i općinama u 2010.; Statistička izvješća 1436/2011., Postelje, dolasci i noćenja turista prema NKPIJS-u 2012., gradovima i općinama u 2015.; Statistička izvješća 1564/2016.

Prema navedenim podacima u tablici možemo vidjeti gotovo neprimjetno povećanje u godinama 1995. i 2000., nakon kojih dolazi do laganog povećanja broja turista. Pravo povećanje vidljivo je 2010. godine, međutim domaći turisti prevladavaju u udjelu od oko 76%. Ovakvo kretanje broja turista i povećanje domaćih turista, može se pripisati većoj turističkoj promociji i do određenih ulaganja u turizam i turističku infrastrukturu na području županije. Jedan od primjera je Muzej krapinskih neandertalaca otvoren upravo 2010. godine⁶, koji je medijski dobro oglašen te se na taj način ostvarilo određeno zanimanje za prostor Krapinsko-zagorske županije.

Dosadašnjim istraživanjem možemo potvrditi hipotezu 1., ruralni turizam na prostoru Krapinsko-zagorske županije nije dovoljno razvijen. Samo iz usporedbe 1995. i 2015. godine možemo vidjeti koliko se dalo napredovati u vremenskom periodu od 20 godina. Međutim, još uvijek je manji broj stranih turista koji očito nisu dovoljno informirani o turističkoj ponudi županije. Tuheljske toplice su dobro oglašene i u Sloveniji (puno reklama se nalazi samo uz prometnice) i u Hrvatskoj te se može vidjeti po broju dolazaka turista, da strani turisti ostvaruju veći broj noćenja nego domaći turisti. Može se zaključiti da su mediji u turizmu vrlo važni. Osim što je potrebno ulagati u turističku infrastrukturu, potrebno je ulagati u marketing i oglašavati postojeće turističke destinacije.

⁶ Izvor: <http://www.mkn.mhz.hr/> (2.9.2017.)

4. Turistička ponuda Krapinsko-zagorske županije

Turizam danas bilježi stalan porast, a njegovo širenje uzrokovano je mijenjanjem i razvojem turističkih potreba, ali i mijenjanjem turističkih potreba koje utječu na promjene u ponudi. Zadovoljavanje turista nalaže stalno inoviranje i prilagođavanje turističke ponude. Moglo bi se reći da je razdoblje masovnog turizma, koji je bio usmjeren na odmor, završeno i da počinje razdoblje selektivnog turizma u kojem bi Krapinsko-zagorska županija mogla pronaći svoj udio (Rudan, 2012).

Turistička ponuda se u promatranom prostoru razgranala na nekoliko selektivnih oblika:

1. Toplički turizam
2. Vjerski turizam
3. Zdravstveni turizam
4. Kulturni turizam
5. Seoski turizam

Na ovakav način podijelila ih je Zagorska razvojna agencija, koja vidi napredovanje u turizmu i smatra da je turizam jedan od pokretača različitih djelatnosti te vidi velik potencijal u sferi zapošljavanja novih radnika. (URL 6)

4.1. Vjerski turizam

Vjerski turizam može se definirati kao oblik turističkih kretanja kojima turisti nastoje zadovoljiti svoje potrebe religijskog i duhovnog karaktera. Ovaj oblik se često naziva i hodočasnički turizam. U centru zbivanja je posjet hodočasnika sakralnim objektima (crkvama, hramovima i dr.) koji na način putem turističke potrošnje izravno potpomažu očuvanju kulturne i povijesne baštine (Pirjavec, Kesar, 2002, 16).

Religijski turizam najčešće se pojavljuje u tri oblika⁷:

1. Hodočašće koje može biti grupni ili individualni posjet svetištu
2. Masovna okupljanja povodom značajnijih religijskih datuma i obljetnica

⁷ Kesar, O.: Vjerski turizam - http://web.efzg.hr/dok/TUR/Web_Vjerski%20turizam.pdf (2.9.2017.)

3. Obilasci i posjeti značajnim religijskim mjestima i objektima u okviru turističkog itinerera

Duga naseljenost na prostoru Hrvatskog zagorja rezultirala je brojnim ostacima iz prošlosti koje danas prepoznajemo kao određenu kulturnu baštinu. Također, ovdje se nalaze brojne crkve iz gotičkog i baroknog vremena oko kojih se razvija neka vrsta hodočašća i samim time i vjerski turizam.

4.1.1. Marija Bistrica

Tradicija hodočašćenja u Mariju Bisticu traje od pronalaska kipa 1684. godine, a ona se na razne načine dopunjavala. Kroz godine su bistričko svetište posjetili mnogi, za katolike, sveti i poznati ljudi. Blažena Majka Tereza je 1978. godine posjetila svetište te na taj način već tada doprinijela važnosti i prepoznatljivosti svetišta, što je samo jedan događaj u nizu da je 1987. godine Sveta stolica uvela blagdan Majke Božje Bistričke i to 13. srpnja. Najznačajniji posjet bio je posjet Svetog oca Pape Ivana Pavla II., koji je kardinala Alojzija Stepinca proglasio blaženim. Danas se središnji bistrički trg zove prema Svetom ocu koji ga je posjetio, a crkva na otvorenom nosi ime Blaženog Alojzija Stepinca.

Organizirana hodočašća, dakle hodočašća župa, kreću početkom mjeseca srpnja i traju do blagdana Male Gospe. Međutim, mnogi vjernici tijekom cijele godine posjećuju svetište, a općina Marija Bistrica im pruža brojne manifestacije tijekom cijele godine. Središnji događaj je oko blagdana Majke Božje Bistričke, ali u vrijeme došašća postavljene su jaslice i postoje brojne adventske manifestacije kojim se uprizoruju tradicije bistričkog kraja. (URL 7)

Značenje vjerskog turizma u Mariji Bistrici možemo promatrati kroz broj hodočasnika i broj ostvarenih noćenja na području općine Marija Bistrica (Tab. 5).

Tab. 5. Broj ostvarenih noćenja, hodočasnika i stranih turista u Mariji Bistrici u razdoblju od 2010. do 2014.

	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.
broj noćenja	5247	9420	11806	12222	15113
hodočasnici	863000	943000	919000	950000	883000
strani	69500	104000	11020	166200	127000

Izvor: Turistička zajednica općine Marija Bistrica, Sveukupna statistika 2014.

Može se primijetiti da je broj hodočasnika daleko veći od broja ostvarenih noćenja, ali da svake godine sve veći broj stranih hodočasnika dolazi u općinu Marija Bistrica, što znači da svetište postaje i poznato van Republike Hrvatske.

4.1.2. Majka Božja Gorska

Na području Krapinsko-zagorske županije nalaze se još brojna svetišta čija turistička valorizacija tek treba početi. Jedan od takvih primjera je svetište Majke Božje Gorske u Loboru, koje je ujedno lokalitet arheoloških nalazišta koji govore da je na tome mjestu bila izgrađena kapela još davne 1076. godine. O vrijednosti tog nalazišta govore brojni radovi arheologa Krešimira Filipca koji je radio na otkrivanju tajni oko svetišta Majke Božje Gorske⁸.

Crkva ima religijsku vrijednost, ali i izuzetnu kulturnu vrijednost. Pronađene su freske brojnih svetaca na samim zidovima crkve, koje danas laičkom oku nisu vidljive. Pronađeni su ostaci starokršćanske krstionice, koja se nalazila unutar oktogonalne zgrade. Najzastupljeniji materijal bila je glazirana keramika koja datira u rimsko doba. Postoji i barokna propovjedaonica, koja svjedoči o važnosti svetišta u prošlosti, budući da su propovjedaonice imale samo veća hodočasnička središta. U 9. stoljeću na istom je mjestu izgrađena drvena crkva oko koje su se pokapali mrtvaci, od koje su danas ostali samo rovovi u koje su bili usađeni drveni stupovi. Crkva kakva danas postoji, zapravo je izgrađena na temeljima prastare crkve u gotičkom dobu. Dakle, postojeća gotička crkva sagrađena je na temeljima romaničke crkve (Filipec, 2008).

Na prostoru općine Lopor, kršćanstvo ima dugu tradiciju i stoga je potrebno više raditi na turizmu oko postojećih lokaliteta. Potrebno je više ulagati u turističku infrastrukturu i edukaciju ljudi. Lopor ima veliki potencijal. Nažalost, informacije o broju hodočasnika nisu dostupne, međutim iskustveno mogu reći da općina Lopor treba poraditi na oglašavanju svoje turističke ponude, koja bi se, osim vjerskog turizma, trebala vezati i za agroturizme i rekreacijski turizam.

Sumirajući činjenice o vjerskom turizmu na prostoru Krapinsko-zagorske potrebno je spomenuti i crkve Marije Snježne u Belcu koja je izgrađena u vrijeme baroka. Nekoliko se manifestacija veže uz tu crkvu te je ona nadaleko poznata. Također brojna se proštenja vežu za mjesta gdje se nalaze kapele Blažene Djevice Marije, međutim one su od lokalne važnosti i brojni vjernici stižu u malom broju i turistički su neznčajni.

⁸ Župa Lopor: <http://zupa-lobor.hr/crkva-majke-bozje-gorske/> (2.9.2017.)

4.2. Zdravstveni turizam i toplice

„D. Alfieri je povezanost zdravlja i turizma sažeo, tvrdeći da je zdravlje jedan od najstarijih, trajnih i najjačih motiva turističkog gibanja, te da turizam skoro u svim svojim oblicima vrši zdravstvenu funkciju. Tako se već rano počela uočavati uloga tog motiva na opći razvoj turizma odnosno važnost turizma u očuvanju i unapređenju zdravlja u trostrukom smislu:

- Sprečavanju pojave bolesti (preventiva)
- Oporavak nakon bolesti (rehabilitacija)
- Liječenje (kurativa)“ (Hitrec, 1996)

Prva istraživanja geologa u Zagorskom kraju započeli su austrijski geolozi sredinom 19. stoljeća. Početkom 20. stoljeća nastali su radovi Dragutina Gorjanović – Krambergera, u kojima je obrađena geološka problematika termalnih izvora u sjevernoj Hrvatskoj. Njegova istraživanja ukazuju na pojavljivanje termalnih izvora na rasjedima, koje je nazivao „termalnim linijama“. Prema njemu Varaždinske i Stubičke toplice te izvor Sv. Jane se nalaze na „Balatonskom rasjedu“, dok su Krapinske i Stubičke toplice povezane tzv. „Zagorskom termalnom linijom“, a Tuheljske, Krapinske, Šemničke i Sutinske su na tzv. „Krapinskoj termalnoj liniji“. Zašto je voda topla, Gorjanović je objašnjavao podvulkanskom aktivnošću (Šimunić, 1988).

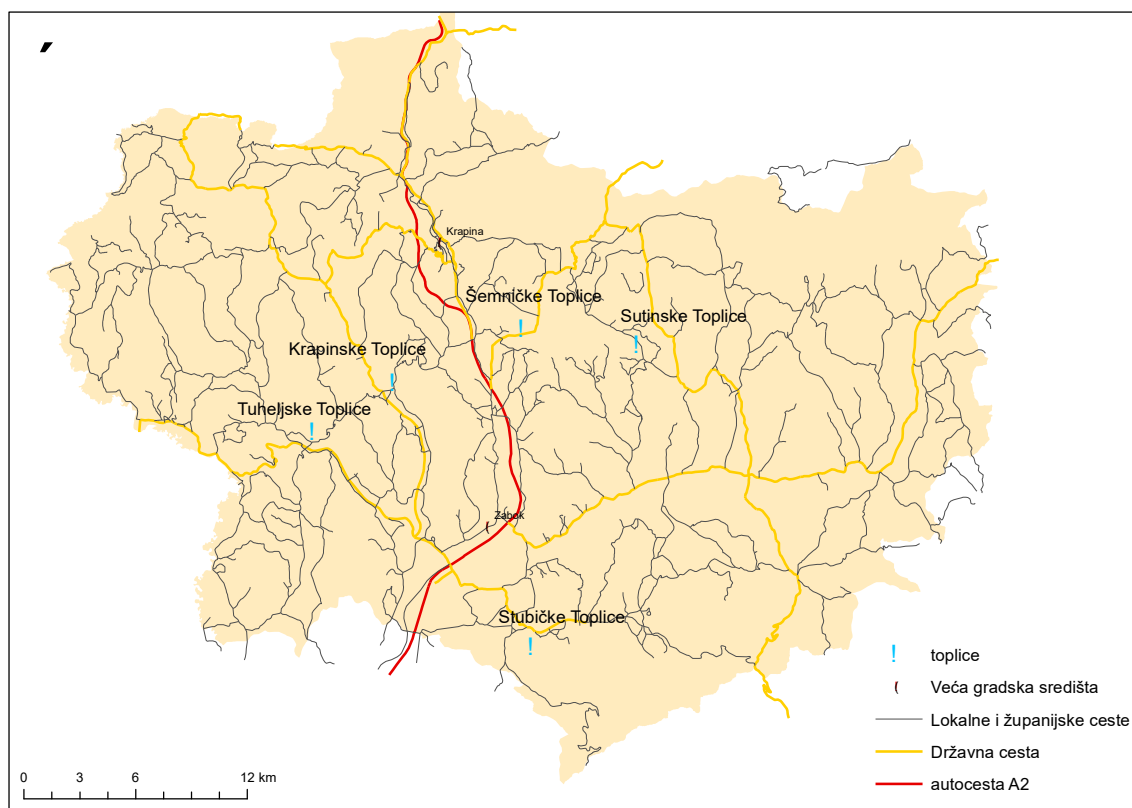
4.2.1. Krapinske Toplice

Razvoj Krapinskih Toplica započinje 60-ih godina 19. stoljeća. Krajem 19. stoljeća Krapinske Toplice se svrstavaju među elitna lječilišta, početkom 21. stoljeća razvoj Toplica se temeljio uglavnom na radu Bolnice za medicinsku rehabilitaciju, što je bila izravna posljedica ratnih događanja. Broj posjetitelja može se izravno pratiti od 1969., najveći broj posjetitelja u prošlosti zabilježen je 1973. godine, kada je Krapinske Toplice posjetilo 11 918 turista. Zanimljivo je da nakon 1990. broj stranih turista raste, što je posljedica toga da su se Slovenski turisti tada evidentirali kao „domaći“. Nakon 1997. udio stranih turista pada, što je posljedica razvoja nekih Slovenskih toplica poput Rogaških (Jakovčić, 2003).

Godine 2016. Krapinske Toplice je posjetio 14 601 turist, a ostvarenih noćenja je 47 124. Broj stalnih postelja 2015. godine iznosio je 363, a ostvarenih noćenja bilo je 36 754 (Državni zavod za statistiku). U samo jednoj godini došlo je do porasta broja noćenja i broja turista. Krapinske

Toplice imaju dva hotela, od kojih jedan ide u renovaciju⁹ te će doći do smanjenja broja kreveta, što može imati dva ishoda: smanjivanje broja turista, ili će se povećati broj turista na agroturizmima na području Krapinskih Toplica i susjednih općina.

Krapinske Toplice imaju najdužu tradiciju zdravstvenog, odnosno lječilišnog turizma, koji je dobro poznat u cijeloj Hrvatskoj zbog Bolnice za medicinsku rehabilitaciju. Potrebno je poraditi na zdravstvenom turizmu, da ljudi zbog prevencije dolaze u Krapinske Toplice, kao što si svatko priušti odlazak na more jednom godišnje, tako bi iz zdravstvenih razloga, trebao otići u toplice. Takve navike, za sad, imaju samo turisti veće platežne moći. Hrvatsko zagorje puno je termalnih izvora koji nisu u dovoljnoj mjeri iskorišteni (Sl. 6).

Sl.6: Položaj toplica u Krapinsko-zagorskoj županiji

Izvor: izradila autorica

Zdravstveni turizam se ne odnosi samo na termalne izvore vode, već odnosi i na ostale činitelje zdravlja. U geološkom smislu odnosi se na reljef: planine, špilje, ljekoviti pijesak i ljekovite plinove; na sam zrak poput morskog zraka, ali i na temperature, vlažnost, cirkulacije zraka; već

⁹ Izvor: <http://www.zagorje-international.hr/index.php/2017/05/06/kinezi-otkrili-karte-ovako-ce-izgledati-novi-hotel-toplice/> (14.9.2017.)

spomenutu vodu: morska voda, termo-mineralna i vegetacija: šume, ljekovito bilje, alge, gljive itd. Zapravo, sam proces promjene okruženja i društva ima ljekovit proces (Kušen, 2011).

5. Prednosti i nedostaci te pogreške u upravljanju ruralnog turizma Krapinsko-zagorske županije

Do sada smo spomenuli dva oblika turizma na prostoru Krapinsko-zagorske županije: vjerski turizam koji je nadaleko poznat i priznat zbog nacionalnog svetišta Majke Božje Bistričke te zdravstveni, u ovom slučaju lječilišni, turizam koji pronalazimo u Stubičkim i Krapinskim Toplicama u čijem je sklopu uz termalne izvore vode izgrađena bolnica za medicinsku rehabilitaciju. Na slici 6. vidimo termalne izvore: Tuheljske Toplice koje razvijaju *spa&wellnes* turizam, a prema podacima Državnog zavoda za statistiku ostvaruju zavidan broj noćenja što stranih, što domaćih turista, budući da su medijski dobro popraćeni i u Sloveniji i u Hrvatskoj. Zatim već spomenute Krapinske, u koje su došli strani ulagači, te Stubičke Toplice koje već godinama doživljavaju stagnaciju i nema nikakvih novih ulaganja. I na kraju Šemničke Toplice, čiji je bazen godinama bio zapušten, ali su se prije nekoliko godina stanovnici tog mjesta udružili i očistili bazen te sada uživaju u blagodatima termalne vode, međutim to nema nikakvu turističku valorizaciju.

U daljnjem radu bih se dotaknula dva nekadašnja bisera Krapinsko-zagorske županije, a danas mnogi ljudi niti ne znaju da su takvi biseri postojali na prostoru Zagorja.

5.1. Sutinske Toplice

Sutinske Toplice nalaze se na međi općina Mihovljan i Mače, njihovo razgraničenje definirano je 1892. godine kada je jedan dio pripao općini Mače, gdje je kasnije i izgrađeno kupalište, a dio u kojem se nalazilo staro Sermageovo kupalište pripalo je Mihovljanu. Samo naselje od 1971. godine nema ni jednog stanovnika, posljednji stanovnici na tom mjestu živjeli su u starom hotelu sve do njegovog rušenja 1973. godine. Davne 1809. grof Sermage obnavlja kupalište i otvara gostionicu, prvo su bazeni bili na otvorenom, zatim je grof dao izgraditi cijelu kupališnu zgradu. Nakon Sermaga za Sutinske se brinula obitelj Ritter koja je proširila kupke, no prvi dokazi o turizmu na području Sutinskih Toplica zabilježio je kupališni liječnik Folnegović koji je podnio izvještaj o protekloj sezoni. U razdoblju od 1. svibnja do kraja rujna, zabilježene su

posjete 98 obitelji sa 122 osobe kao trajni gosti, a uz njih je bilo još 13 domaćih koji su se liječili u kupalištu. Dakle, 1879. godine bilo je 135 osoba koje su odsjele u hotelu, dok je jednodnevnih posjetitelja bilo 285.

Sutinske Toplice su početkom 20. stoljeća imale tri bazena; dva vanjska i jedan unutarnji. Također mjesto je imalo hotel sa 40 soba, gostionice, kuhinje i toaleta, skladišta i velike sale za ručkove i razne prigode te je bio povezan hodnikom koji je vodio do kupališne zgrade s bazenima. Zlatno doba kupališta bilo je nakon završetka Prvog svjetskog rata kada je hotel bio najmodernije uređen, u kupalištu je bio jedan stalan liječnik koji je bio ujedno i ravnatelj lječilišta. Posjetitelji su, osim kupanja, posjećivali obližnja izletišta: Lobar, ruševine Oštrc-grada na Ivančici, svetište Majke Božje Bistričke, Mihovljan, pavlinski samostan na Veternici, a turisti su uživali doći na vrh Strugače i kod kapele svetog Vida promatrali cijelo Zagorje.

Za vrijeme Drugog svjetskog rata toplice su radile, a iza rata su pripale pod narodnu vlast te se od tada nazivaju Državno lječilište Sutinske toplice. Još su se 1952. godine liječila 389 bolesnika, no to je vrijeme nazadovanja lječilišta. Prvo zatvaranje toplica bilo je 1967. godine zbog nenasnosnih higijensko-sanitarnih prilika. To je doprinijelo razvoju ostalih toplica koje su u to vrijeme počele s radom. Starom hotelu je 1973. izgorio krov, nakon čega se on počeo urušavati te je iste godine hotel srušen. Kasnije su se Sutinske toplice otvarale i zatvarale, današnji kompleks otvoren je 1987. godine, međutim 2013. je zatvoreno i od tada nisu otvarane.

Okoliš kupališta, kao i dio kanjona nasuprot glavne kupališne zgrade, bio je nekad uređen kao par-šuma. Danas su ostale samo sačuvane pojedine skupine smreka u autohtonoj šumi bukve s običnim grabom i kitnjakom. No, kako je područje Sutinskih Toplica nekada imalo elemente kulturno-povijesnog, turističko-rekreativnog i estetskog značenja, odlukom Općine Zlatar Bistrica od 1980. područje Sutinskih Toplica proglašeno je značajnim krajolikom što je ostalo do danas (Žažar, 2016).

Sutinske Toplice imaju dugu tradiciju, bile su prve toplice na području Krapinsko-zagorske županije. Zadnjih nekoliko godina imale su veliko lokalno značenje, međutim vikendom se prodavalo više tisuća ulaznica o čemu svjedoči direktor TZ Grada Zlatara koji je od ponovnog otvaranja 80.-ih godina pa sve do zatvaranja 2013. godine radio u toplicama. Osamdesetih i devedesetih godina postojalo je i nekoliko smještajnih objekata, no kasnije je sve zatvoreno što zbog nedovoljnog ulaganja, što zbog nerentabilnosti, budući da su to većinom bili ljudi iz okolice.

Sutinske Toplice imaju velik potencijal za ponovnu obnovu, uvrštene su kao značajan krajolik, to se nije promijenilo, samo je izgubilo svoju značajnu prepoznatljivost. Oko toplica, a nažalost uskoro i u bazenima, nekontrolirano raste šuma. Šetnica koja je nekada postojala više nije prepoznatljiva. Potrebna su velika ulaganja u Sutinske Toplice da bi zasjale nekadašnjim sjajem, međutim smatram da imaju veliki potencijal. Od tradicije, koja bi mogla biti prikazana turistima, do obnavljanja šetnice koja bi također služila u zdravstvene svrhe pa do kombiniranja zdravstvenog i vjerskog turizma, ali do razvoja vikend turizma.

5.2. Kumrovec

Kumrovec je općina na zapadu Krapinsko-zagorske županije, a mjesto je rođenja Josipa Broza Tita, za čije je vrijeme, Kumrovec bio izletišta za stanovnike bivše države. Jedini pravi turistički sadržaj u Kumrovcu je etno selo Kumrovec. Ideja da se stara jezgra naselja zaštiti, bila je prisutna još 1947. godine, kada je ravnateljica Etnografskog muzeja u Zagrebu napravila etnografsku obradu Hrvatskog zagorja te napisala studiju o naselju Kumrovec sa središnjim objektom, rodnom kućom Josipa Broza. Prvo su uredili okućnicu, a zatim je postavljen spomenik Josipa Broza, uredile su se okolne kuće te je od 1969. „Staro selo Kumrovec“ zaštićena ruralna cjelina, uvrštena u Registar spomenika kulture I. kategorije. (URL 8)

Danas Kumrovec nema neku veliku industriju ili neki veći razvojni pogon, već se svojom tradicijom pokušava vratiti svojim prirodnim i kulturno-turističkim kapacitetima. Prilikom jednog posjeta općini Kumrovec, tražeći nekadašnju političku školu, otkrila sam ogromnu zgradu koja zjapi prazna. Čuvar te zgrade je ispričao kako je to bio nekadašnji hotel kojeg je dao izgraditi Josip Broz te su u to vrijeme djeca dolazila na školske izlete na selo, spavajući i hraneći se u tom hotelu (Sl. 7). Dolazili su i stranci, Kumrovec je bio pravo malo turističko-tranzitno mjesto.

Sl. 7. Zapuštenu hotel u Kumrovcu

Izvor: privatni album, 2017.

Općina Kumrovec ima dobar prometno-geografski položaj, ima veliku kulturno-povijesnu baštinu koja nije dovoljno iskorištena u turističke svrhe. Etno selo Kumrovec i restoran Zelenjak su jedino što danas Kumrovec može ponuditi. Postoji mogućnost za obnovu zapuštenog hotela, postoji i nekadašnja politička škola, koja ako bi se obnovila mogla poslužiti u svrhu ili otvaranja nove škole, ili fakulteta, ili hotela. Kumrovec ima dobar temelj za pravu turističku ponudu, samo je potrebno poraditi na turističkoj infrastrukturi.

6. Mogućnosti daljnjeg razvoja ruralnog turizma

Napisani su brojni radovi o agroturizmu, vjerskom turizmu i lječilišnom turizmu na prostoru Krapinsko-zagorske županije. Postoje brojni selektivni oblici turizma koji nisu dovoljno zastupljeni na prostoru Zagorja.

Potrebno je više pažnje pridonijeti avanturističkom turizmu: konjičkom i ciklo turizmu. Konjičke staze zamišljene su po cijeloj Krapinsko-zagorskoj županiji, međutim one nisu u potpunosti obilježene. Također, postoji mogućnost jahanja konja, no svakim danom sve je manje uzgajivača konja na području županije (URL 9). Ciklo turizam je sve više zastupljen na području cijele Hrvatske pa tako i na prostoru Zagorja. Karte s ucrtanim biciklističkim stazama postoje, no one u prostoru nisu označene, dakle nema oznaka na stazi. Na području Grada Zlatara do kraja godine će biti postavljene sve oznake budući da je Hrvatska Turistička Zajednica odobrila sredstva za izradu i postavljanje.

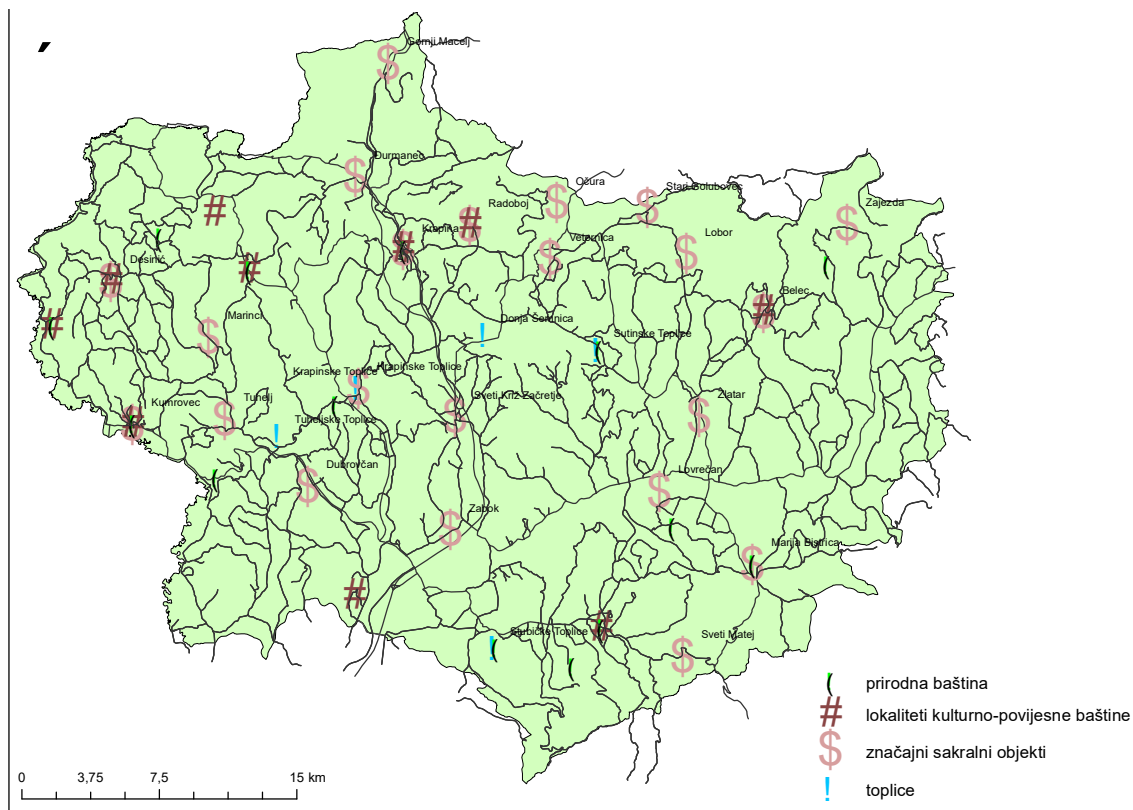
Razvoj turizma u Krapinsko-zagorskoj županiji trebao bi se temeljiti na zdravstvenom turizmu zbog termomineralnih izvora, ali i zbog svježeg zraka. Omogućeno je planinarenje na Ivančicu s nekoliko polazišnih točaka, međutim nedovoljno se oglašava i ljudi nisu dovoljno informirani.

Sljedeći nedostatak u Županiji jest nepostojanje zajednica turističkih područja, kao što su se organizirale općine Gornja Stubica i Stubičke Toplice te Grad Stubica u Gupčev kraj¹⁰. Te tri jedinice lokalne samouprave objedinile su svoju turističku ponudu, organiziraju razne manifestacije u spomen na Matiju Gupca i Rudolfa Perešina te su uredili etno selo Dišeća starina. Istu praksu provode općine Zagorska Sela, Desinić i Kumrovec¹¹. Direktor TZ Zlatara pokušao je formirati jednu takvu turističku zajednicu područja koja bi obuhvatila općine Zlatar Bistrica, Budinščina, Hrašćina, Lobor, Mače, Mihovljan i Novi Golubovec. Međutim, zbog neinformiranosti, općina Mače je odbila sudjelovati u tome, kao i Lobor, a općine Mihovljan i Novi Golubovec nisu ni odgovorile na ideju.

Potrebno je poraditi na definiranju novih turističkih destinacija, objediniti ponude vjerskog turizma, ponude za izletnike, organizirati izlete na Ivančicu, i obilježiti biciklističke i konjičke staze (Sl.8).

¹⁰ Izvor: <http://www.gupcev-kraj.hr/> (5.9.2017.)

¹¹ Izvor: <http://www.tz-kumrovec-desinic-zagorskasela.hr/dvorac-miljana/> (5.9.2017.)

Sl.8. Kulturalno-povijesni lokaliteti i lokaliteti prirodne baštine na području Krapinsko-zagorske županije

Izvor: izradila autorica

Svakako Krapinsko-zagorska županija ima mogućnosti za napredovanje, ali je potrebno još puno ulagati u struku i turističku infrastrukturu. Potrebno je razvijati vikend turizam, koji zbog blizine emitivnih centara i ruralnih, seoskih prostora ima dobre temelje.

Krapinsko-zagorska županija je ruralni prostor obilježen netaknutom prirodom, blizinom emitivnih centara, razvijenom prometnom infrastrukturuom i velikom gustoćom naseljenosti, koji može puno ponuditi turistu, no mnoge turističke atrakcije tek trebaju biti prepoznate, kao što i mnoga turistička infrastruktura tek treba biti izgrađena.

7. Zaključak

Iz navedenog istraživanja hipotezu I. možemo potvrditi, ruralni turizam nije u potpunosti razvijen. On se iz godine u godinu usavršava, dobiva na važnosti, ali ne dovoljno. Oglašavanje bi u tu svrhu trebalo biti veće. Opasnosti koje se mogu javiti prilikom nekontroliranog ruralnog turizma su masovnost i samim time taj turizam ne bi više bio ruralan.

Krapinsko-zagorska županija ima povoljan turističko-geografski položaj, što smo provedenim istraživanjem potvrdili. Nalazi se u blizini emitivnih centara, ali i u blizini Slovenije što su dobri temelji za razvoj ruralnog turizma.

Hipoteza II. koja govori da zbog nedovoljnog ulaganja u turizam i turističke atrakcije dolazi do zatvaranja i zanemarivanja postojećih turističkih atrakcija, je također točna. Sutinske Toplice i hotel u Kumrovcu su primjer zanemarivanja. Toplice su zatvorene i zbog nemara sadašnjeg vlasnika koji nije želio ulagati u Toplice, a nije ih želio ni prodati te zbog toga sada ne sudjeluju u turističkoj valorizaciji.

Međutim, hipoteza III., otvaranje novih radnih mjesta moglo bi biti uvjetovano razvojem turizma. Sada se dijele potpore za otvaranje i registriranje smještajnih objekata koji bi mogli otvoriti po koje radno mjesto. Također, agroturizmi bi mogli zadržati ljude u prostorima Krapinsko-zagorske županije, kada bi se oni malo više cijenili, oglašavali i posjećivali.

Možemo zaključiti da uz velika ulaganja i trud na prostoru Krapinsko-zagorske županije turizam bi mogao postati nova grana koja bi, u tradicionalno agrarnom prostoru, zapošljavala, uzdržavala i zadržavala ljude.

LITERATURA:

1. Ćurić K. (2010.): Agroturizam kao dodatne djelatnosti na obiteljskim poljoprivrednim gospodarstvima, *Praktični menadžment*, Vol.1, No.1, 101-104
2. Demonja D., Baćac R. (2012): Baština i tradicija u oblikovanju turističke ponude na ruralnom prostoru Hrvatske, *Podravina*, Vol. 11, broj 21, 205-218
3. Feletar D., Stiperski Z. (1992.): Međuzavisnost procesa industrijalizacije i promjena u prostornom rasporedu i pokretljivosti stanovništva u Hrvatskom zagorju, *Acta Geographica Croatica*, Vol. 27, No. 1, 141-160
4. Filipec K., (2008.): Arheološko – povijesni vodič po svetištu Majke Božje Gorske u Loboru, Zagreb
5. Hitrec T. (1996.): Zdravstveni turizam – pojmovi i konceptijski okvir, *Tourism and hospitality management*, Vol.2, No. 2., 253-264
6. Jakovčić M. (2003.): Turizam Krapinskih Toplica – sadašnje stanje i mogućnost razvoja, *Geoadria*, Vol.8, No.1, 149-160
7. Krajnović K., Čičin-Šain D., Predovan M. (2011): Strateško upravljanje razvojem ruralnog turizma – problemi i smjernice, *Oeconomica Jadertina* 1/2011, 30-45
8. Kušen E. (2002.): *Turistička atrakcijska osnova*, Znanstvena edicija instituta za turizam, Zagreb
9. Kušen, E. (2002.): Turizam i prostor; Klasifikacija turističkih atrakcija, *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, Vol.9, No. 1
10. Kušen, E. (2011.): Positioning medical tourism in the broader framework of health tourism, *Tourism*, Vol. 25, NO. 1, 95-99
11. Lukić A. (2002.): Turizam na seljačkim gospodarstvima u Hrvatskoj, *Dela*, 17, 214-229
12. Magaš D. (2013): *Geografija Hrvatske*, Sveučilište u Zadru, Zadar
13. Njegač D. (1991.): Neki pokazatelji polariziranog razvoja Hrvatskog zagorja, *Acta Geographica Croatica*, Vol. 26, No.1, 79-91
14. Pirjevec B., Kesar O. (2002.): *Počela turizma*, Mikrorad, Zagreb

15. Rajko M. (2013.): Institucionalni model razvoja ruralnog turizma na primjeru Središnje Istre, *Oeconomica Jadertina*, 2/2013, 50-62
16. Razović M. (2009.): Obilježja ponude kulturnog turizma dalmatinskih županija, *Acta turistica nova*, Vol. 3, No.1, 137-162
17. Ružić P., Demonja D. (2013.): Prirodna i antropogena osnova turizma Hrvatske, *Sociologija i prostor*, Vol.51, No. 1, 45-65
18. Spevec D. (2009.): Populacijski potencijal Krapinsko-zagorske županije, *Hrvatski geografski glasnik*, 71/2, 43-63
19. Šimunić A. (1988.): Geološko-tektonska osnova termomineralnih vrela u Varaždinskim toplicama, *Radovi Zavoda za znanstveni rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, No.2., 9-27
20. Šegota T., Filipčić A.(2003.): Köppenova podjela klima i hrvatsko nazivlje, *Geoadria*, Vol.8/1, 17-35
21. Toskić A. (1993.): Starenje stanovništva Hrvatskog zagorja 1961-1991., *Acta Geographica Croatica*, Vol. 28, No. 1, 173-186
22. Žažar D. (2016.): *Šetnje kroz vrijeme (1258.-2016.)*, Općina Mihovljan, Mihovljan

IZVORI:

URL 1: Croatia.eu (n.d.): Zemlja i ljudi; *Turizam*: <http://croatia.eu/article.php?id=34&lang=1> (28.8.2017.)

URL 2: Dvorac Bežanec: <http://www.hotel-dvorac-bezanec.hr> (1.9.2017.)

URL 5: TZ Marija Bistrica: <http://www.tz-marija-bistrica.hr/atrakcije> (2.9.2017.)

URL 6: <http://www.zara.hr/hr/ruralni-razvoj-i-turizam/turizam/> (2.9.2017.)

URL 7: <http://www.tz-marija-bistrica.hr/marija-bistrica> (2.9.2017.)

URL 8: <http://www.kumrovec.hr/o-opcini-2/povijest/> (3.9.2017.)

URL 9: <http://www.zagorjeride.com.hr/turizam> (4.9.2017.)

URL 10: <http://www.visitzagorje.hr/> (14.9.2017.)

1. Kesar, O.: Vjerski turizam - http://web.efzg.hr/dok/TUR/Web_Vjerski%20turizam.pdf (4.9.2017.)

2. Muzej neandertalaca: : <http://www.mkn.mhz.hr/> (2.9.2017.)

3. Službena stranica TZ Krapinsko-zagorske županije: <http://www.visitzagorje.hr/> (4.9.2017.)

4. Službena stranica TZ Gupčev kraj: <http://www.gupcev-kraj.hr/> (5.9.2017.)

5. Šimunić A. (2006.): Geološke osobitosti Hrvatskog zagorja, beta.bib.irb.hr/.../291105.GEOLOKE_OSOBITOSTI_HRVATSKOG_ZAGORJA_-2.d (14.9.2017.)

5. TZ Desinić-Kumrovec-Zagorska Sela: : <http://www.tz-kumrovec-desinic-zagorskasela.hr/dvorac-miljana/> (5.9.2017.)

6. Zagorje International: <http://www.zagorje-international.hr/index.php/2017/05/06/kinezi-otkrili-karte-ovako-ce-izgledati-novi-hotel-toplice/> (14.9.2017.)

7. Župa Lobor: <http://zupa-lobor.hr/crkva-majke-bozje-gorske/> (2.9.2017)

8. DZS: Turisti i noćenja po županijama, gradovima i općinama u 1995.; Dokumentacija br. 991/1996.

9. DZS: Turisti i noćenja, po županijama, gradovima i općinama u 2000.; Statistička izvješća 1334/2001.
10. DZS: Dolasci i noćenja turista po županijama, gradovima i općinama u 2005.; Statistička izvješća 1296/2006.
11. DZS: Statistička izvješća 1296/2006.; Postelje, dolasci i noćenja turista po županijama, gradovima i općinama u 2010.; Statistička izvješća 1436/2011
12. DZS: Postelje, dolasci i noćenja turista prema NKPJS-u 2012.; gradovima i općinama u 2015.; Statistička izvješća 1564/2016.
13. DZS: Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857. - 2001., CD-ROM, 2005.
14. DZS: Popis stanovništva 2001. godine: Aktivno stanovništvo prema pretežitoj aktivnosti po zanimanju i spolu, po gradovima/općinama
15. DZS: Popis stanovništva 2011. godine: Zaposleni prema području djelatnosti prema starosti i spolu